

A népi írók poszttraumás stressz szindrómája

Napjainkban közbeszéd tárgyát képezi, az amerikai pszichológia a XX. század második felében kezdett vele foglalkozni, népi íróink pedig már száz esztendeje pontos leírását adták a jelenségnek. Ha megkérdeznénk a hazai közönséget arról, hol találkozott a poszttraumás stressz zavarral (posttraumatic stress disorder, PTSD), elsősorban vélhetően olyan hollywoodi produkciókat említene, mint a *Szarvasvadász* (1978), a *Rambo*-sorozat (1982–), *A bombák földjén* (2008) vagy *Az amerikai mesterlövész* (2014). Noha az említett filmek ábrázolásmódja elismerésre méltó, mégis érdemes kezünkbe vennünk néhány jóval korábbi magyar példa kedvéért Móricz Zsigmond, Szabó Dezső vagy Tamási Áron műveit, akik már egy évszázada, a „nagy háború” kapcsán „diagnosztizálták” a PTSD-t.

A szindróma már a XIX. században az orvostudomány látóterébe került, majd tüneteit az első világháború lövészárkaiban a hosszú-hosszú tűzharcot túlélő frontharcosokon fedezték fel ismét, amikor gránátsokknak (shell shock) nevezték el ezt a tünetegyüttest. Az első szakmai leírás egy Budapesten praktizáló szakorvoshoz, Ferenczi Sándorhoz fűződik, aki csapatorvosként szolgált a Monarchia seregében, és az általa „háborús neurózisnak” nevezett betegség lelki hátterét kutatta. Ezt követően több évtized telt el, mire a pszichológia mélyre menő kutatásokat végzett a tárgyalt témában, az Egyesült Államokban a koreai, de különösen a vietnami háborút megjárt katonák esetei irányították a figyelmet a háborús borzalmak hosszú távú, egyéniségrongáló hatásaira.

A poszttraumás stressz zavar kiváltó oka olyan megrázó esemény vagy események egész sora lehet, amely a halállal való találkozással, súlyos sérüléssel, mások vagy saját magunk testi épségének fenyegetésével függ össze. Legyen szó egy családtag haláláról, szexuális zaklatásról, balesetről, természeti katasztrófáról, bár először a háborút megjárt katonákon észlelték a jelenséget. A PTSD akkor jelenik meg, amikor a megrázó eseményt átélő személy nem tud megszabadulni felkavaró élményeitől: kényszeresen újra és újra maga elé idézi nehéz emlékeit, kínzó álmok gyötrik, vagy akár újra átéli a traumát illúzión, hallucináción

vagy disszociatív zavarokon keresztül. Az ettől szenvedő emberre jellemző, hogy alvási zavarokkal, koncentrációs nehézségekkel küzd, hirtelen dühkitörései vannak, elidegenedik hozzátartozóitól, reménytelennek érzi jövőjét, szorongóvá, gyanakvóvá és agresszívvá válik. Kezelés hiányában az említett tünetek egyenes következménye a depresszió, az alkoholizmus, öngyilkosság vagy akár a gyilkosság. A tárgyalt jelenség 1980-ban került be az amerikaiak pszichiátriai kézikönyvébe, a *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (Mentális rendellenességek kórmeghatározó és statisztikai kézikönyve) című kötetbe.

Anélkül, hogy áttekintenénk a PTSD-szindróma helyét a művészetben vagy a magyar irodalomban, a „nagy háború” és Trianon centenáriuma alkalmából különösen izgalmas elidőznünk a kort megelőző és feldolgozó népi íróink egy-egy művénel, amelyek a jelenség tüneteire már azelőtt rámutattak, minthogy az a tudományosságban fölfutott volna.

Álmomban hallok az ágyúzást

Móricz Zsigmond már 1916-ban kitűnően jellemezte a szindrómát. A szerző önkéntes haditudósítóként 1915-ben maga is megjárta a frontot, egy évvel később megírta *Szegény emberek* című novellájában pedig a háború borzalmaival kiheverni képtelen emberrel találkozhatunk.

A mű főszereplője egy paraszti sorból származó katona, aki a szerbiai fronton keservesen végigharcolt 26 hónap után mindössze 28 napra térhet haza. Pihenés vagy regenerálódás helyett azonnal ásót kénytelen ragadni, hiszen hosszas távolléte miatt a gyerekekkel otthon maradt asszony adósságba keveredett. A PTSD számos jele – igazságtalanság, reménytelenség, kilátástalanság, tehetetlenség, túlérzékenység érzése – megfigyelhető ezen a szegény emberen. Azért harcolt a Monarchiáért, hogy közben eladósodjon a családja? Hogyan törleszthetné tisztességes munkával, napszámmal szűk egy hónap alatt a több mint két év alatt felhalmozott adósságot?

Eközben alvászavarokkal küzd, egészen rendszeresek életében a pszichológia által emléketörésnek (flashback) nevezett élmények. „Egész éjszaka ezen gondolkodott, aludni sem tudott, kétszer is felkelt s a felesége kérdésére, hogy mi baja, azt mondta, hogy hallok az ágyúzást, mert csakugyan hallotta.” A fronton átélt traumákat ugyanakkor magába fojtja, csaknem képtelen beszélni róla a napszámban az őt faggatónak.

„- Hát sturmba voltál? – kérdezte az öreg.

Ráemelte a szemét, a szeme előtt fátyolos volt a világ, nem értette a szót.

- Sturmba. Ugye sokszor.

Csak bólintott. Nem jött ki hang a torkán.”

Csakhogy az elfojtás miatt sokszor gyakoribbak lesznek az emléketörések, és az így előidézett érzések olyan erősek lehetnek, hogy egy időre megszűnhet az illető kapcsolata a külvilággal, és valóságként éli meg az emléketörést.

Valami ehhez fogható játszódhatott le a novella főszereplőjében, aki az adósság törlesztése érdekében lopásra szánta el magát, amikor a kiszemelt házat nem találta üresen. „A lány mögött a Vargáék kislánya dugta ki a fejét. Ez is olyan gyerekes ijedt szemmel meredt rá... Úgy nézett rá, éppen úgy, mint az a lány... ott a háború elején... a legelső gyerek... ott Sabácban... Megmarkolta a vasvillát, a vére leszállt a szívére s várt. Várta a parancsot...”

A PTSD azonban azt követően se csillapodik, hogy újabb emberéleteket oltott ki. Habár a baka tisztában van tetteivel – el is mondja hitvesének –, amikor a vásárba megy a rabolt forintokkal és feleségével, újfent a régi traumák tolulnak föl benne.

„Az asszony a kereken kötött kendője alól csodálkozva nézett az urára. Mióta ittthon van még ilyen beszédesnek nem látta.

– Szép az – mondta az ember csillogó arccal –, ahogy ez a töltés megy, úgy van a stellung, csak nem áll ki a földből, hanem lefelé van ásva, árok... Csak épp annyi áll ki, az ember feje amennyi, hogy el lehessen látni a földeken... Vigyázz...

Azzal rémulten leugrott a töltésről a belső oldalra. Olyan gyorsan és fürgén, hogy a felesége azt hitte, fővel bukott lefelé.

– Gyere le onnan – kiáltott rá az ura –, gyere le rögtön, az istent beléd... mer leváglak...”

Az asszony ijedtében lecsúszik a sárba, mire ura a lövészárkokról kezd mesélni, majd zavartan hozzáteszi: „Legalább megtanulod, hogy milyen a katonasors. Különbözik egy percig hallottam is ágyúszót. Meg úgy láttam, mintha odaát muszi mozogna. Tudja isten, csak úgy láttam...”¹

Móricz Zsigmond szegény embere képtelen volt szabadulni kínzó emlékképeitől, a tehetetlenség és reménytelenség érzése rávitte a legrosszabbra. A poszttraumás stressz zavartól való szenvedés legélesebben akkor mutatkozik meg, amikor csendőrkézzre kerül: a kislányok meggyilkolásáról a legnagyobb természetességgel beszél, mintha bajtársaival az elmúlt órák géppuskaropogását tárgyalta volna meg a lövészárkokban.

Nem azt teszem, amit akarok

Noha Szabó Dezső nem járta meg a háborút, mint Móricz Zsigmond, ez idő tájt a frontvonalhoz közeli Ungváron élt a Drugeth Gimnázium tanáráként. Ebben a városban írta meg 1919-ben megjelent regényét, *Az elsodort falut*. A mű java része az első világhévístől meggyötört magyarság sorsát mutatja be, a (poszttraumás) stressz különböző formáitól szenvedő katonákkal találkozhatunk Szabó Dezső könyvében az orosz hadszíntéren, Budapesten, Ungváron vagy

1 Móricz Zsigmond: Szegény emberek. In Móricz Zsigmond: *Válogatott elbeszélések*. Szerk. Stenczer Ferenc. Budapest, 1971, Szépirodalmi, 90–118.

éppen egy székelyföldi faluban. A regény egyik főszereplője, Bőjthe János is hosszú időt töltött a fronton, csakhogy őt személyisége folytán nem érinti a szindróma, ő a jelenségre immunis emberek közé tartozik. Ennek ellenére a kötetet fellapozva újra találkozhatunk a PTSD tűpontos látteleletével az első világháború korából.

Az elszegényedett Farcády tiszteletes lisztért és tojásért indul a faluba, s amikor a „tollasabb székelyek közé tartozó” Szántó Zsiga házához ér, „kanyargós parasztasszonyi zokogás, ütlegek zaja és vad férfikáromkodás jött ki”. Nem sokkal később a férfi kilépve a házból visszahőköl, mikor meglátja a református lelkészt, aki nyomban kérdőre vonja.

„Nem tudom, tiszteletes úr. Én nem azt teszem, amit akarok. Valami van bennem. Valaki megrontott engem. Mióta onnan visszatértem, szörnyűket álmodom. Mindig embereket zúzok agyon az öklömmel, és vért iszom. Mindegyre előnt a vér, valami vad düh, hogy üssek, hogy öljek. Tegnap agyon rúgtam egy tyúkot, mert az utamban volt. Ha az asszony egyet mozdul, fáj, éget, mint az eleven tűz, és abban a percben úgy jön, hogy gyűlölöm, és ütnöm kell. Mert csak az enyhít meg. A szegény kis Pistánkat is többször úgy elvertem, hogy majd meghalt. Néha egész napokat elbujdokolok a földekre, hogy ne bántsak senkit. Néha a ló mozdulata, a tehének lihegése forralja a vérem, nekiesek szegény állatoknak, s majd agyonverem őket. Valami megrontott, tiszteletes úr. Hiába imádkozom, hiába kérem Istent. A tiszteletes úr mindent tud, mit tegyek, mert már ott vagyok, hogy elemésztsem magam.”²

Sokkal tömörebben és színpadiasabban, mint Móricz Zsigmond novellájában, de valójában ugyanazt a sorsot olvashatjuk ebben a néhány mondatos vallomásban is. A frontot megjárt székely ember ugyanúgy alvászavarokkal küzd, rendszeresen fájó emléketörések gyötrik, traumáit pedig úgyszintén illúziókon keresztül éli újra, azért üti-vágja feleségét, fiát, állatait. Hasonlóan kerül az élményeiről való beszélgetéseket, azért tűnik el napokra, a tiszteletesnek tett kifakadása pedig éppúgy a reménytelenségről szól. Ugyanaz a balsors, csak éppen nem egy alföldi szegényparaszté, hanem egy módos székelyé.

Az imént megjelenő Szántó Zsiga csupán epizód szereplő, többször nem is jelenik meg Szabó Dezső regényében, személye mégis arra hivatott, hogy erősebben érzékeltesse az elsodort magyar falu tragédiáját.

Megöllek, mert szeretlek

Szabó Dezső regényében az imént felidézett jelenet után következett a román betörés. Ennek a valós történelmi eseménynek a hatására egy farkaslakai fiatalember, Tamási Áron hadiérettségit tett Gyulafehérváron, majd katonának jelentkezett, és rövidesen az olasz frontra vezényelték. A *Virrasztás* című művében

2 Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989, Csokonai Kiadó, 294.

számolt be arról, amikor társaival a Piavén átkelve elfogott egy olasz egységet. Saját leírása szerint az ellenséges osztag még náluk is jobban meg volt rémülve: mikor hadonászni kezdett kézigránájával, az olasz egység azonnal megadta magát.

Tamási Áron írói pályája is egy katonatörténettel kezdődött. Szász Tamás, a pogány című novellájával megnyerte 1922-ben a *Keleti Újság* pályázatát. Ez a mű azonban nem a frontélményekről szól, hanem a fentebb bemutatott esetekhez hasonlóan a háborút végigharcoló, az Istentől épp elforduló katona, Szász Tamás keserű történetét vetette papírra a székelyföldi író. „Úgy ült az ital mellett, mintha a világ elsőprése reá lett volna bízva.” A PTSD-ben szenvedőkre igen jellemző, hogy traumatikus élményeiket drogba, alkoholba fojtják. A novella elején Szász Tamás épp a kocsmában ül, és mivel a bort már meg sem érzi, egyre másra kéri ki magának a pálinkákat, miközben hol dühödten kiabálva, hol halk panaszolva buggyan ki belőle minden fájdalma: elküldték a háborúba, hogy aztán koldusbotra jusson, Erdély pedig elveszen.

Az alföldi szegényparaszthoz és a jómódú székelyhez hasonlóan Tamási Áron főszereplőjét is a PTSD számos tünete jellemzi. Elkeseredett, amiért tönkrement, haragos az őt és hazáját ért igazságtalanság miatt, reménytelennek érzi családja jövőjét, és úgy hiszi, képtelen megküzdeni a helyzettel. Mikor alaposan lerészegedik, hazamegy, berúgja az ajtót, és üvöltöni kezd a családjával: „Megöllek mindegyiket, mert szeretlek szívemből. Ne süssön se reám, se reátok az áldott nap, mert szolgaság jőve reánk! Vesszen, akit csúffá tett a nagyisten, s ne éljen, mint a hó tetején a bolha... Megöllek, kettéváglok mindegyiket, mint a csürkefiat! És félig megőrülve kitámolygott a favágóra, s megragadott egy nagy erdőlfő-fejszét, s felemelve vitte, hogy életét vegye gondját viselő feleségének és öt édes gyermekének.”

Noha felesége és gyermekei elmenekülnek idejében otthonról, Szász Tamás bútorait összehordja az udvar közepére, hatalmas tüzet rak belőlük, tetejére odaveti családja nemeslevelét, puskájával lelövi a házfedél sarkán levő bádogkeresztet, majd lovára ül, hogy átugrassa a tüzet. „A paripa nyakszegéssel, gangosan járta körül kétszer a tüzet, de amikor hasa alá kellett volna vennie a lángot, akkor toporzékolni kezdett, és a gazdája kedvére megvadult.

– Ha csak az kell, meg is esszük ketten ezt a tüzet! – rázta barna fejét a székely, s szájához emelte a hosszú sörényt, és megcsókolta. A ló két lábra állott, és egy horkantással átugrotta a tüzet – de Szász Tamás nem volt immár rajta: a földön hasra bújva hörgött, s a koponyájából erősen bugyogott szép piros vére...³

Szász Tamás elmenekült a világ elől. A fronton szerzett traumáit nem tudta feldolgozni, új élete elviselhetetlenné vált, ezért előbb az italt választotta, majd családja ellen fordult, végül az öngyilkosságba kergette magát a PTSD legsúlyosabb tüneteként.

3 Tamási Áron: Szász Tamás, a pogány. In *Tamási Áron összes novellája*. Budapest, 1994, Kortárs Kiadó, 5–12.

Az elsodort ország

Három első világháborús magyar sorsot tekintettünk meg, egyben a PTSD három lenyomatát a magyar irodalomból. A népi mozgalom elévülhetetlen érdeke, hogy a széles közönség elé tárta a magyar falut, a szegényparaszti világot, bemutatva életének minden keserűségét és nehézségét a történelem, a megélt múlt összefüggésében. Noha a tudomány nem adott társadalomtörténeti összképet arról, hogy a háborús vereség, az országcsönkítés, a szülőföldről való menekülés mellett a poszttraumás stressz szindrómától a magyar falvak lakói mit szenvedtek, s hogy ez milyen nyomot hagyott a nép lelkében, vállalkozószellemén, fizikai állóképességén és egész szociológiai rendszerén, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső vagy Tamási Áron műveinek köszönhetően lehet erről elképzelésünk. Az első világhégest és Trianon katasztrófáját zavart elméknek, megtört lelkeknek kellett volna feldolgozniuk.

